

ARCHITECTUUR

LOKAAL

WINTER 2019 | #95

De wooncoöperatie

Zeven prijsvragen
Panorama Lokaal in
zeven gemeenten

Energietransitie:
kans voor ons
gave land

ARCHITECTUUR LOKAAL

Architectuur Lokaal
Tussen de Bogen 18
1013 JB Amsterdam
020 530 40 00
info@arch-lokaal.nl
www.arch-lokaal.nl
www.ontwerpwedstrijden.nl
@ArchLokaal

REDACTIE

Eindredactie: Cilly Jansen
Redactie & productie: Margot de Jager

VORMGEVING

C03 grafisch ontwerpers, Woltera Niemeijer

DONATIES

Architectuur Lokaal is een culturele ANBI. Heeft u belang bij ons werk ten behoeve van een gezonde bouwcultuur, of vindt u ons werk belangrijk? Maak dan gebruik van de extra belastingvoordelen voor donateurs. Kijk voor meer informatie op <https://arch-lokaal.nl/donatie/eenmalig-geven>.

Alle uitgaven van het tijdschrift, vanaf 1993, zijn te vinden op <https://arch-lokaal.nl/publicaties/tijdschrift>.

ISSN 1385-048

Architectuur Lokaal, Handreikingen voor opdrachtgeverschap wordt uitgegeven in het kader van de Actieagenda Ruimtelijk Ontwerp en verschijnt regelmatig.

Foto omslag: Riff, PD#18245. Het achtste landschapskunstwerk van Bob Gramsma bij Dronten, in de Flevopolder. | FOTO BOB GRAMSMA

Tempo

Tegen het einde van het jaar is de verleiding groot om achterom te kijken. Wat laten we liever achter, want: ouderwets, onbruikbaar of niet meer voldoende? Wat nemen we mee, want: fris idee, spannend proces en innovatief voorstel?

Wie scherp terugkijkt naar het verleden kan verrast worden

door inzichten die een verfrissende blik werpen op de opgaven van vandaag. Dat maakt Anita Blom duidelijk in haar onderzoek naar vernieuwende woningbouw in de afgelopen decennia. Gemeenten moeten, toen en nu, aan de slag met de grote woningopgave. Dan kan het louterend en inspirerend zijn om de tijd te nemen voor een terugblik. Want zoals het nu gaat, werkt het lang niet altijd naar wens.

In de voortdurende zoektocht naar hét middel en dé oplossing is het goed om te weten dat een prijsvraag, in welke vorm dan ook, een uitstekend middel kan zijn om problemen te ontrafelen, nieuwe ideeën vorm te geven en actuele vraagstukken breder dan alleen op een vakinhoudelijke manier aan te pakken. Dat blijkt uit de ontwikkeling van de prijsvraagcultuur in Nederland in de 25 afgelopen jaar. Vooruitkijkend biedt de prijsvraag Panorama Lokaal een hoopvol perspectief. Maar liefst zeven gemeenten schreven begin december tegelijkertijd zeven prijsvragen uit, waarin nationale ruimtelijke opgaven zijn gecombineerd met zeer lokale sociaal-maatschappelijke vragen, om nieuwe energie in verouderde woonwijken te brengen. Eerder dit jaar zocht de gemeente Eindhoven naar sprankelende plannen voor een nieuwe woonwijk. 'De eerste woning moet nog worden gebouwd, maar het wordt echt schitterend.' Niets gaat vanzelf, maar het nemen van tijd kan de moeite lonen. Dat laat het artikel over wooncoöperaties in Zwitserland zien, waar Nederlandse architecten op zoek gingen naar modellen die naar Nederlandse begrippen weliswaar meer tijd kosten, maar op langere termijn meer tevredenheid en betrokkenheid opleveren. Daar wordt ook in Groningen zorgvuldig aan gewerkt. Hier staat tegenover dat echt haast gemaakt moet worden met de uitvoering van plannen bij grote opgaven zoals de energietransitie. Aan ideeën kan het niet liggen: Nederland barst van de plannen voor energietransitie, nieuwe mobiliteit, klimaat neutrale bouw, waterberging en hergebruik van grondstoffen. Nieuw jaar, nieuw tempo.

Cilly Jansen,
directeur Architectuur Lokaal

Inhoudsopgave

04 Regiokantoor Natuurmonumenten

06 Van groot naar klein

Groningen behoort tot de snelst groeiende steden van Nederland. Hoe kan de stad voldoen aan de vraag naar woningen?

De gemeente Groningen pakt de handschoen op en betreft alle kennis en kunde die corporaties, marktpartijen, bewonersinitiatieven en ontwerpers in huis hebben. | PETER MICHIEL SCHAAP

08 Panorama Lokaal

Woonwijken uit de jaren 60, 70 en 80 kloppen niet meer met de wensen van nu. Zeven gemeenten schrijven een prijsvraag uit voor de vernieuwing van woonwijken aan de stadsrand. Ontwerpteams kunnen zich aanmelden tot 21 januari.

10 Prijsvraagcultuur in Nederland

Architectuur Lokaal werkt consistent aan systeemontwikkeling voor prijsvragen en analyseerde 75 ontwerprijstvragen die in de afgelopen 25 jaar zijn uitgeschreven. Kan gesproken worden van de opkomst van een prijsvraagcultuur in Nederland? | CILLY JANSEN

11 Column Experimentele woningbouw

ANITA BLOM

12 Herontwikkeling erfgoed

Vele kerken staan leeg en worden herbestemd. Wat zijn de mogelijkheden om kerken voor de toerist aantrekkelijk te maken? | MIRANDA MEGENS

14 Energie

Nederland barst van de plannen voor energietransitie, nieuwe mobiliteit, klimaat neutrale bouw, waterberging en circulariteit, maar de uitvoering stuit op bestaand beleid. | PETER VAN ROOY

16 Zorg

Irene Edzes ontwikkelde met een interdisciplinair team de Nederlandse variant van het Japanse Michi Noeki: kleinschalige informele ontmoetingsplaatsen. | LINDA HUYSMANS

18 De Woonvraag - dilemma's in de woningbouw

Architect Jannie Vinke ging in Europa op onderzoek naar het functioneren van wooncoöperaties. Wat kan de wooncoöperatie betekenen voor Nederland? | VINCENT KOMPIER

20 De omgevingswet

De complexiteit van de opgaven maakt een open dialoog met veel partijen noodzakelijk. In samenspraak is de Blauwe Omgevingsvisie van Waterschap Vallei en Veluwe tot stand gekomen. Een interview met Tanja Klip-Martin, dijkgraaf van Waterschap Vallei en Veluwe. | JAAPJAN BERG

22 En de winnaar is...

Bosrijk is een woonlocatie in ontwikkeling in Meerhoven Eindhoven. Voor de locatie zijn diverse clusters ingepland waarvoor vanaf 2018 prijsvragen zijn uitgeschreven door de gemeente Eindhoven. Gemeentelijk projectleider Jeroen Reijnders en twee van de winnaars blikken terug op de prijsvraagprocedure. | BERNY VAN DE DONK

24 Cross-Over

Ruimtelijke opgaven geïnspireerd door een andere discipline of vice versa.

FOTO'S: MATHIJS LABADIE

Regiokantoor Natuurmonumenten, Zierikzee

Midden in de Levensstrijdpolder, een gebied met nieuwe natuur tussen de Oosterschelde en Zierikzee, ontwierp Architectenbureau Rink Tilanus het nieuwe regiokantoor voor Natuurmonumenten. Het gebouwtje - een monolithische zwerfkei in het landschap - is startpunt van verschillende wandelingen. Innovatief is het gebruik van glasschuim-beton. Dit is thermisch isolerend beton, waardoor geen extra binnenbladen, spouw en isolatiematerialen nodig waren.

Het gebouwtje vormt het sluitstuk van Plan Tureluur (1991), een natuurherstelplan waarmee de schade die met de realisatie van de Deltawerken aan de natuur werd toegebracht, is hersteld. Door de Deltawerken was de geleidelijke overgang tussen zoet en zout water verdwenen; door het opengraven van de kreken worden nu weer zoutminnende planten aangetrokken. Het moerassige land trekt ook veel vogels aan.

INFORMATIE

Opdrachtgever
Natuurmonumenten

Ontwerp
Niels Tilanus en Max Rink
Architectenbureau Rink Tilanus
www.rinktilanus.nl

De Groninger Woonbehoefte

Groningen wil minder markt in de woningmarkt

Woningen Meerhoven; opdrachtgever: Rizoem; ontwerp: DE UNIE ARCHITECTEN. Een intiem buurtje van sociale koop- en huurwoningen in een groene, ecologische setting FOTO: DE UNIE ARCHITECTEN

Zoek je een huis in Groningen? Nou: succes! Net als in veel andere Nederlandse steden is de Groninger woningmarkt zwaar overspannen. Het vinden van een koopwoning is in de grootste stad van Noord-Nederland momenteel zelfs lastiger dan in succesvolle steden in de Randstadregio. Huren dan? Ook daar word je niet vrolijk van. Ruim over de 1.000 euro voor 100 vierkante meter is tegenwoordig doodnormaal. Met een nieuwe Woonvisie wil de gemeente Groningen verandering brengen. Meer sturing op de woningmarkt is het centrale thema. Maar hoe doe je dat? En hoe zorg je dat mooie ambities op het vlak van het wonen ook werkelijkheid worden? PETER MICHEL SCHAAAP

Toename huishoudens

Groningen behoort tot de snelst groeiende steden van Nederland. Nog los van de recente fusie met de gemeenten Ten Boer en Haren, is de bevolking tussen 2010 en 2018 met 8% gegroeid. 'Gezinsverdunding', vergrijzing en het succes van 'Groningen studentenstad' zorgden dat het aantal huishoudens toenam met 11%. Deze trend zet de komende jaren door. De prognoses gaan uit van een groei van circa 14.000 huishoudens tussen nu en 2028. Die groep is divers: jong, oud, (internationale) studenten, ZZP-ers en kenniswerkers van de Rijksuniversiteit Groningen, het UMCG en de Hanzehogeschool.

Middengroepen de klos

De groei is tekenend voor het succes van Groningen. Het onderstreept ook de populariteit van de middelgrote stad. Maar het brengt wel tal van problemen met zich mee. Weinig andere steden in

Nederland kennen zo'n enorme druk op de woningmarkt als Groningen. Dat werkt door in nagenoeg alle sectoren. Zo lopen de wachttijden voor sociale huurwoningen op, komt de doorstroming tot stilstand en blijft het nieuwbouwaanbod achter. Vooral de zogenaamde 'middengroepen' zijn de klos. Dan gaat het niet alleen om starters en jonge gezinnen, maar ook om mensen die ondanks een prima inkomen er gewoonweg niet meer tussen komen. Dat geldt zowel voor de koop als de vrije sectorhuur. Nieuw wordt voor hen namelijk niet of nauwelijks gebouwd. € 350.000 is zo ongeveer het minimum dat je mee moet brengen voor een woning van tussen de 100 en 125 m².

Veelal is die diverse middengroep aangewezen op de bestaande voorraad en concurreert met elkaar én met een groeiende groep particuliere beleggers. Profiterend van de overspannen woningmarkt grazen deze beleggers de bestaande voorraad af. Koopwoningen keren vervolgens terug als middenhuur of dure huur.

Agaathhof, Lutkenieuwstraat; opdrachtgever: Rottinghuis i.s.m. Beauvast; ontwerp: De Zwarte Hond. Agaathhof bestaat uit 17 moderne stadswoningen rondom een groen gemeenschappelijk hofje in het centrum van Groningen. **Foto:** HARRY COCK

Woningen Ebbingekwartier op het voormalige CiBoGa-terrein in het hart van de stad Groningen; opdrachtgever: VanWonen; ontwerp: BDG Architecten. Het ontwerp bestaat uit stadsvilla's, hofwoningen, appartementen, eengezinswoningen en starterswoningen. **Foto:** BDG ARCHITECTEN

Dat zorgt voor een heerlijk rendement voor de belegger in kwestie en (onnodig) hoge woonlasten voor de huurders die veelal geen kant op kunnen.

Meer sturing nodig

Tot zover deze korte kenschets van de Groninger woningmarkt, die ook veel andere gemeenten bekend voor zal komen. Dat het een probleem is - of ten minste een opgave - wordt inmiddels breed gedragen. Maar wat gaan we eraan doen? Hoe zorgen we voor meer woningen en minder markt? De gemeente Groningen pakt de handschoen op en wil ver gaan. Meer sturing is het devies, zo blijkt uit de *Uitgangspuntennotitie actualisatie woonvisie* die het College van B&W in de zomer van 2019 presenteerde. Binnen het kader van een nieuwe woonvisie worden tal van instrumenten onderzocht. Dan gaat het bijvoorbeeld om de doelgroepenverordening waarmee de gemeente bij nieuwe ontwikkelingen eisen kan opnemen wat betreft het programma. Of het herinvoeren van erfpacht.

'Met een paar *tiny houses* los je het probleem niet op'

Ook denkt Groningen in navolging van Amsterdam na over een woonplicht als wapen richting de particuliere beleggers die slapend rijk worden van de stad. Verder zouden campus- of jongerencontracten de doorstroming kunnen bevorderen - mits er daarna natuurlijk wel passend aanbod is. Bovendien wil Groningen andere ontwikkelvormen stimuleren. Naast de woningcorporaties en (grote) ontwikkelaars moet er meer ruimte komen voor particulier en collectief opdrachtgeverschap en wooncoöperaties naar Duits en Zwitsers voorbeeld. En wellicht zou de gemeente het heft zelfs in eigen handen moeten nemen met de oprichting van een Gemeentelijk Woonbedrijf. Dit soort vehikels zijn misschien wel veel beter in staat om in te springen op specifieke woonwensen en bij het 'ontmarkten' van de woningmarkt. Dat zou dan wel veel verder moeten gaan dan alleen het 'bouwen voor de niche'. Met een paar *tiny houses* los je het probleem niet op.

Let's Gro

De genoemde uitgangspuntennotitie dient niet alleen als voorzet voor het gesprek binnen de gemeenteraad. Op zoek naar oplossingen voert Groningen het gesprek een stuk breder. Dan gaat het om gesprekken met bewoners, nader onderzoek naar de trends en ontwikkelingen en het betrekken van alle kennis en kunde die corporaties, marktpartijen, bewonersinitiatieven en ontwerpers in huis hebben. Daarbij wil Groningen graag leren 'van elders'. Zo vond

tijdens het recente inspiratiefestival *Let's Gro* een brainstorm plaats, waarin drie groepen met experts van binnen en buiten de stad de opdracht kregen om met concrete oplossingen te komen voor grote vraagstukken als sturing, inclusiviteit, het faciliteren van woon-

'Wellicht zou de gemeente het heft in eigen handen moeten nemen met de oprichting van een Gemeentelijk Woonbedrijf'

initiatieven, kwaliteit van de woningbouw en de woonomgeving en meer typologische variatie. Ook de komende maanden staan nog diverse activiteiten gepland waarmee de gemeente zoveel mogelijk input wil ophalen voor de nieuwe woonvisie.

Durf en doe het!

De ambities zijn prachtig en broodnodig. Ook de aanpak die Groningen kiest om met een bredere groep betrokkenen op zoek te gaan naar oplossingen, snijdt hout. Zij zullen het immers uiteindelijk moeten gaan doen. Maar hoe zorgen we dat we over pakweg tien jaar ook echt kunnen stellen dat de nieuwe woonvisie stond voor verandering? Het belangrijkste daarbij is misschien wel dat de gemeente de durf die nu getoond wordt ook doorzet in concreet beleid. Essentieel is ook dat Groningen nog meer zelf het goede voorbeeld gaat geven. Want op veel vlakken heeft de gemeente toch nog steeds een, zo niet dé sleutel in handen voor het oplossen van de problematiek. Neem bijvoorbeeld het eigen grond- en vastgoedbeleid of de manier waarop de gemeente met de bovengenoemde instrumenten (in)direct invloed kan uitoefenen op de markt. Daarnaast zijn er ook raakvlakken met andere beleidssectoren die in meer of mindere mate invloed kunnen hebben op de woningbouw en het verrijken van het aanbod. Denk alleen al aan parkeernormen, groen en sturing op ruimtelijke kwaliteit via een progressieve 'welstand'. Er rest ons maar een ding: durf het en doe het! ←

INFORMATIE

Peter Michiel Schaap is initiatiefnemer van het Groninger Woongenootschap en coördinator van GRAS, het architectuurcentrum van Groningen. GRAS organiseert samen met de gemeente het participatietraject rond de woonvisie. www.platformgras.nl

www.gemeente.groningen.nl/woonvisie/docplayer.nl/134807656-Uitgangspunten-actualisatie-woonvisie-1-aanleiding.html

Zeven prijsvragen voor vernieuwing van woonwijken aan de stadsranden

Den Helder, Emmen, Haarlem, Rotterdam, Tilburg, Vlaardingen en Westervoort

De gemeenten Den Helder, Emmen, Haarlem, Rotterdam, Tilburg, Vlaardingen en Westervoort hebben begin december een ontwerprijstvraag uitgeschreven om, met het oog op de toekomst, nieuwe energie te brengen in woonwijken aan de randen van de stad. De zeven gemeenten roepen ontwerpers en alle anderen die hieraan kunnen bijdragen, op om hiervoor ideeën aan te reiken. Multidisciplinaire teams die willen deelnemen aan één of meer van de zeven prijsvragen kunnen zich tot uiterlijk 21 januari 2020 aanmelden door een motivatie en een portfolio in te sturen. De prijsvragen zijn geïnitieerd door het College van Rijksadviseurs in het kader van de ontwerprijstvraag *Panorama Lokaal*. De aanmeldingstermijn voor deelname staat open tot 21 januari 2020.

Wijken aan de stadsranden

De locaties voor de prijsvraag in de zeven gemeenten zijn heel herkenbare wijken, die in de jaren '60, '70 en '80 werden gebouwd aan de rand van stad en groen. Het zijn wijken waar veel mensen zich thuis voelen. De wijken van toen kloppen alleen niet meer met de wensen van nu: energiezuinige, passende en betaalbare woningen, klimaatbestendige en leefbare wijken, en beter gebruik van het omringende groen. Dankzij hun ruime opzet en ligging aan de rand van het buitengebied liggen er in deze wijken ook veel kansen; er komen veel ruimtelijke en sociaal-maatschappelijke opgaven samen. Deelname aan de prijsvragen staat open voor multidisciplinaire ontwerpteams.

Multidisciplinaire ontwerpteams

Panorama Lokaal zoekt multidisciplinaire ontwerpteams. Architecten, stedenbouwkundigen, landschapsarchitecten en andere creatieve denkers en doeners kunnen meedoen, maar ook

mensen met andere kennis of ervaring, zoals mensen uit het sociaal domein, energie- of waterexperts of deskundigen op het gebied van natuur en landbouw. Teams kunnen zich uiterlijk **21 januari 2020 om 10.00 uur** aanmelden via de website van elk van de prijsvragen. Een aanmelding bestaat uit een aanmeldingsformulier, een motivatie en een portfolio.

Ateliers en jury

Voor elk van de zeven prijsvragen selecteert een jury maximaal drie teams, die vervolgens in atelierversband aan de slag gaan. Zo werken de teams aan ontwerpvoorstellen die innovatief, uitvoerbaar en realiseerbaar zijn en tevens als inspiratie kunnen dienen voor andere locaties. Elk geselecteerd team ontvangt een vergoeding in de kosten van € 10.000 excl. btw. De prijsvraag wordt voor de zomer 2020 afgesloten met het aanwijzen van één winnend team per locatie.

De ambitie van de uitschrijver van elke prijsvraag is om een vervolg te geven aan de uitkomsten. ←

Prijsvraag Panorama Den Helder, Julianadorp

Julianadorp is stapsgewijs ontwikkeld maar door de opeenvolgende ontwikkelingen is de structuur onsamenhangend geworden. De oudere buurten voldoen niet meer aan de eisen van deze tijd en met name de uitbreidingen aan de oostkant hebben weinig verbinding met eerder gebouwde buurten. De zee, die zo dichtbij is, wordt niet beleefd in het dorp. Groen en water staan onder druk en er is nauwelijks een relatie met het omringende landschap.

Aan de ontwerpteams wordt gevraagd om een concreet, uitvoerbaar voorstel voor logische verbindingen tussen de zee, de duinen, de oude dorpskern en Noorderhaven. Waar nodig kunnen de tussenliggende bloemkoolwijken duidelijker worden ontsloten door aantakkingen zodat Julianadorp tot een logisch samenhangend geheel wordt gesmeed. Een dorp dat niet geïsoleerd in het landschap ligt, maar daar juist gebruik van maakt. Essentieel is dat de nabijheid van de zee wordt beleefd op een manier die een eigen identiteit aan Julianadorp verschaft.

Prijsvraag Panorama Emmen Bargeres

De bevolking in de wijk Bargeres in Emmen vergrijsst, het aantal inwoners neemt af en de openbare ruimte is aan vernieuwing toe. In het ontwerp van de wijk zijn natuur en landschap als onlosmakelijk onderdeel opgenomen, maar dat wordt onvoldoende beleefd en gewaardeerd. De tijd heeft de wijk ingehaald. Na 50 jaar sluiten de woningen, de openbare ruimte en stedenbouwkundige structuur niet meer aan bij de bewoners van nu en de actuele opgaven op het gebied van water, energie en mobiliteit. De wijk werd gebouwd voor gezinnen, maar nu wonen in 70% van de woningen slechts één of twee mensen.

Aan de ontwerpteams wordt gevraagd om een scenario te bedenken voor de revitalisering van de wijk. Daarbij is de logica van de ondergrond (water, bodem, natuur) leidend om te bepalen welke ingrepen kansrijk kunnen zijn. Ook staat de vraag centraal welke verbeteringen nodig zijn om de woningvoorraad aan te laten sluiten bij de huidige en toekomstige bewoners. De voorstellen moeten resulteren in betere sociale en ruimtelijke verbindingen en vergroting van de leefbaarheid en de ruimtelijke kwaliteit. De huidige opzet van de wijk, met een overmaat aan openbare ruimte, is in de toekomst te duur om te onderhouden. De uitdaging is om na te denken over nieuwe vormen van eigenaarschap, financiering en eventuele grondverdeling.

FOTO'S: RUFUS DE VRIES

Prijsvraag Panorama Haarlem Schalkwijk

Ondanks de goede ligging nabij het centrum, Schiphol en de regio, is Schalkwijk een in zichzelf gekeerd stadsdeel dat 'erbij lijkt te hangen'. Het buitengebied wordt gevoelsmatig niet ervaren in de woonbuurten en de van oorsprong ruimtelijke opzet van de wijk wordt niet meer beleefd. Anonieme publieke ruimtes zorgen voor een onveilig gevoel bij bewoners. Ook is sprake van veel achterstand en eenzaamheid, er is weinig te doen voor jongeren en de wijk vergrijsd.

Aan de ontwerpteams wordt gevraagd om voorstellen voor de herinrichting en programmering van de openbare ruimte, waardoor een eigen identiteit en een nieuw perspectief aan het stadsdeel wordt geboden. Hoe kan de openbare ruimte zo worden ingericht dat deze geschikt is voor ontmoetingsplekken en voorzieningen? Aanknopingspunten liggen zowel in de wijk als in de blauwgroene zoom rondom Schalkwijk en het slim combineren van opgaven, zoals de energietransitie, de voorgenomen verdichting en recreatie. Zo wordt de wijk onder het motto 'welkom in Schalkwijk' aantrekkelijker voor bewoners en bezoekers.

Panorama Rotterdam Beverwaard

Rotterdam Beverwaard kent een aantal sociaal maatschappelijke vraagstukken, zoals armoede en verslechtering van de leefbaarheid. Hiernaast is het rioolstelsel aan vervanging toe, er is een stevige wateropgave, er zijn weinig voorzieningen voor ouderen en jongeren en de openbare ruimte kan een flinke opknappbeurt gebruiken. Bewoners wonen er met plezier, maar vanuit de wijk voelt de stad ver weg; andersom is de rest van de stad vaak onbekend met de wijk.

Aan de ontwerpteams wordt gevraagd om plannen die de leefbaarheid in de wijk vergroten door slimme koppelingen te maken tussen urgente ruimtelijke opgaven voor de lange termijn en de problematiek van bewoners nu. Naast een visie op de opgave wordt gevraagd om een slimme procesaanpak, waarbij de energie en betrokkenheid van de bewoners essentieel is. Er liggen kansen in de integrale aanpak van de openbare ruimte waarbij klimaatadaptatie, energietransitie en aanpak van het riool belangrijke dragers zijn. Daarbij moeten fysieke barrières worden geslecht. De Beverwaard kan beter worden verbonden met de stad en het buitengebied van het eiland IJsselmonde.

Prijsvraag Panorama Tilburg-Noord

Tilburg-Noord kent een aantal sociaal-maatschappelijke vraagstukken, waaronder armoede en vergrijzing. Veel woningen voldoen niet meer aan de wensen van deze tijd. Zowel in de wijk als in het buitengebied zijn de energietransitie, klimaatadaptatie en afname van de biodiversiteit een opgave.

Kunnen deze maatschappelijke opgaven zo worden ingezet dat ze een positief effect hebben op de hele wijk? De kansen liggen zowel in de wijk als in het buitengebied, Landschapspark Pauwels. Kan het buitengebied helpen om de sociaal en fysieke opgaven in de wijk op te lossen?

Aan de ontwerpteams wordt gevraagd om te onderzoeken hoe een optimaal maatschappelijk rendement kan worden gehaald uit bestaande programma's, geplande investeringen en bouwopgaven. Iedereen wil en moet iets met het gebied, er is een globale visie en bestuurlijk commitment. De voorstellen moeten een handelingsperspectief bieden aan alle betrokken partijen om samen aan de slag te gaan. Daarvoor is een visie nodig voor het slim combineren van de opgaven.

Panorama Vlaardingen Westwijk

Veel mensen met een midden- of hoog inkomen verlaten de Westwijk in Vlaardingen omdat er onvoldoende woningen zijn die passen bij hun wensen. De doorstroming vanuit eengezinswoningen stagneert. Ouderen blijven wonen in ruimere huizen, omdat zij geen geschikte woning kunnen vinden in de wijk. Tegelijkertijd is er sprake van stevige opgave op het gebied van water en energie.

De Westwijk ligt op lage veengrond, waardoor er risico is op wateroverlast bij piekbuien. De woningen hebben een lage isolatiewaarde en een hoog energieverbruik.

Aan de ontwerpteams wordt gevraagd om plannen te maken om de leefbaarheid te vergroten en de wijk toekomstbestendig te maken. Kan het toevoegen van nieuwe woningen in combinatie met het aantrekkelijk inpassen van noodzakelijke investeringen in het water- en energiesysteem nieuwe bewoners naar de Westwijk trekken om zo de sociale balans te herstellen? Hoe kan het groen in de wijk meer betekenis krijgen? Hoe kunnen buitengebied en wijk beter met elkaar verbonden worden?

Panorama Westervoort, Mosterdhof

De 'bloemkoolwijk' Mosterdhof in Westervoort is een Experimentele Woningbouw-wijk uit de jaren '70. De woningen zijn verouderd en voldoen niet aan de huidige wensen. Het autobezit is enorm toegenomen, wat goed te zien is in het straatbeeld. De openbare ruimte stamt grotendeels uit de jaren '70 en is toe aan revitalisering. Dat geldt ook voor de verduurzaming en het aanzicht van woningen. De wijk ligt prominent achter de IJsseldijk maar de wijk en het prachtige uiterwaardenlandschap zijn gescheiden werelden.

Aan de ontwerpteams wordt gevraagd om plannen te maken voor vergroting van de leefbaarheid in de wijk door samenhangende oplossingen te vinden voor alle kleine en grote uitdagingen. Gevraagd wordt om een visie en een scenario, waarin de opgaven van klimaat en energie worden verbonden met de herinrichting en de herwaardering van de buurt en het buitengebied. Ook wordt gevraagd om praktische handreikingen waarmee bewoners 'morgen' al aan de slag kunnen.

INFORMATIE

Alle informatie over Panorama Lokaal en de zeven prijsvragen is te vinden op www.panoramalokaal.nl

Panorama Lokaal is geïnspireerd door Panorama Nederland, het toekomstperspectief voor de ruimtelijke inrichting van Nederland van het College van Rijksadviseurs eind 2018 heeft gepresenteerd. Met deze prijsvraag willen de Rijksadviseurs laten zien dat ontwerp- en beeldingskracht kan helpen om verstedelijking en mobiliteit, beschikbaarheid en betaalbaarheid van woningen, energietransitie, klimaatadaptatie en de opgaven in het buitengebied niet afzonderlijk – maar in samenhang – te benaderen. Het initiatief wordt ondersteund door de ministeries van BZK, IenW, LNV en OCW, de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Aedes en Staatsbosbeheer. www.collegevanrijksadviseurs.nl/projecten/panorama-nederland

De prijsvraag wordt uitgevoerd in samenwerking met INBO en Architectuur Lokaal.

Prijsvraagcultuur in Nederland

75 ontwerpprijsvragen geanalyseerd

In 2016 noemde het Centraal Planbureau prijsvragen hét middel om tot kansrijk innovatiebeleid te komen. Maar het CPB stelde ook dat Nederland internationaal achterloopt als het de prijsvraagcultuur betreft. Het bereiken van een cultuurverandering kost veel tijd, geduld en doorzettingskracht. Daarom heeft Architectuur Lokaal gedurende 25 jaar stapsgewijs en consistent gewerkt aan een toegankelijke methodiek onder de noemer Kompas vanuit de praktijk van opgaven en opdrachtgevers. De basis voor deze inmiddels breed gedragen methodiek werd indertijd gelegd door Rijksbouwmeester Tjeerd Dijkstra. In november bood Architectuur Lokaal het *Portfolio Prijsvraagcultuur in Nederland* tijdens het Bouwmeesterscongres in Scheveningen aan het College van Rijksadviseurs en de Vlaams Bouwmeester aan. In dit portfolio zijn 75 prijsvragen doorgelicht. Deze prijsvragen zijn voorzien van links naar reglementen, juryrapporten en inzendingen. CILLY JANSEN

Continue systeemontwikkeling

Het uitschrijven van prijsvragen is geen doel op zich; het is een werkwijze om de beste oplossingen te vinden voor de gestelde opgaven. Die oplossingen hoeven niet per definitie gericht te zijn op te bouwen resultaten. Het kan ook gaan om ontwerpend onderzoek, beleidsondersteuning, energietransitie of uitgangspunten voor omgevingsvisies. En tegelijkertijd, om kansen te bieden aan jonge ontwerpers en het betrekken van bewoners en andere belanghebbenden. In het *Portfolio Prijsvraagcultuur in Nederland* lichtte Architectuur Lokaal 75 prijsvragen uit de jaren 1993-2019 door. Opvallend is dat juist de jaren van de financiële crisis belangrijk blijken te zijn geweest om tot nieuwe methoden te komen, die nog steeds

bruikbaar zijn bij de huidige, ingewikkelde maatschappelijke opgaven. De Kompasmethodiek blijkt de nodige flexibiliteit te bevatten om daar telkens op in te spelen - ook binnen de Europese aanbestedingsregels. Wellicht kan inmiddels, vanuit de continuïteit van de systeemontwikkeling en de resultaten die zijn bereikt, gesproken worden van een jonge Nederlandse prijsvraagcultuur. Alles kan, is de ervaring bij de programmering van prijsvragen, voor wie weet wat hij ambieert.

Organisatie van het proces

Hoe professioneel prijsvraaguitschrijvers als publiek of privaat opdrachtgever op zichzelf ook zijn: zij hebben zelden meer dan één prijsvraag uitgeschreven. De gemeente Leeuwarden deed dat wel, voor kleinere

(ontwikkel)prijsvragen. De gemeente Dordrecht schreef voor een grote opgave als het *Huis van Stad en Regio* een prijsvraag uit in vervolg op die voor de *Prins Clausbrug*. In Kinderdijk schreef Stichting Werelderfgoed Kinderdijk de prijsvraag *Bezoekerscentrum Werelderfgoed Kinderdijk* uit. Na het succes hiervan volgde de gemeente Molenlanden met de prijsvraag *Waterentree Werelderfgoed Kinderdijk*. Op dit moment zijn de resultaten van prijsvragen in onder meer Groningen, Almere, Hilversum, Oegstgeest en Nagele in uitvoering, of wordt de uitvoering voorbereid. Ook de zeven prijsvragen van de gemeenten die deelnemen aan de prijsvraag *Panorama Nederland* (Den Helder, Emmen, Haarlem, Rotterdam, Tilburg, Vlaardingen en Westervoort) zijn uitgeschreven aan de hand van de handleidingen *Kompas*. Het opstellen van een prijsvraagreglement blijkt in toenemende mate een goede gelegenheid voor uitschrijvers te zijn om naast het formuleren van ambities en opgave, de organisatie van het proces goed te regelen. Meer tijd aan het begin, om het hele proces in de steigers te zetten, verdient zich letterlijk terug. De procedures verlopen stap voor stap en bieden telkens ruimte voor communicatie en vragen. Dat is een belangrijke reden voor het gebrek aan klachten en faalkosten.

INFORMATIE

Het *Portfolio Prijsvraagcultuur in Nederland* kan worden gedownload van arch-lokaal.nl/prijsvraagcultuur-in-nederland

De digitale handleidingen Kompas kwamen tot stand op initiatief van de Rijksbouwmeester, vanuit een brede samenwerking van Architectuur Lokaal met Aedes (vh. NWR), Bouwend Nederland (vh. AVBB), BNA, BNI, BNSP, NEPROM, NVTL, ONRI, VNG en de ministeries van VROM, OCW, LNV, V&W, BuiZa en Defensie, en met bijdragen vanuit cultuur- en ruimtelijk beleid van de Rijksoverheid.

De handleidingen kunnen worden gedownload van www.ontwerpwedstrijden.nl/kompas

De Vier Vierkanten, houtskeletbouw in Alkmaar; ontwerp Abe Bonnema.
FOTO'S: RUBEN FERWERDA

De Zonnetrap in Rotterdam; ontwerp: E. Hartsuyker en L. Hartsuyker-Curjel.

Experimentele Woningbouw, een bruikbaar idee uit het verleden

Woningnood, waar hebben we dat eerder gehoord? Na de Tweede Wereldoorlog hadden we meer dan twintig jaar woningnood. Eerst moest het beter gaan met de economie en de oorlogsschade worden hersteld. Ook de door de oorlog uitgestelde huwelijken zorgden voor grote drukte op de woningmarkt. En er was gebrek aan geld, materiaal en geschoolde bouwvakkers waardoor de woningproductie maar moeizaam op gang kwam. ANITA BLOM

Alle aandacht ging naar slimme mogelijkheden om de productie te versnellen en het bouwen goedkoper te maken: industriële bouw-systemen, standaardisatie, seriematig bouwen, prefabricage, de ontwikkeling van 'normaalwoningen' en herhaalbare 'keuzeplan-woningen'. Van de laatste zijn er in een paar jaar tijd, door heel Nederland, ruim 40.000 gebouwd. Door de toepassing van gietbouw en de invoering van centrale verwarming begin jaren zestig kon met hoogbouw het tempo van de bouwproductie echt flink toenemen. Minister Bogaers (1963-1966) stimuleerde rationele bouwwijzen met extra subsidies en extra woningcontingenten. In 1962 was 39% van de nieuwe meergezinswoningen een woning in een flat van zes of meer verdiepingen, in 1967 was dit 80%.

De opvolger van Bogaers, stedenbouwkundige Wim Schut (1967-1971), brak radicaal met dit op aantallen gerichte beleid. Hij reageerde daarmee op het verzet tegen uniforme hoogbouw in monotone wijken. Dit verzet kwam vooral van architecten en ook van bewoners. Door de toename van de welvaart ontstond eind jaren zestig steeds meer aandacht voor kwaliteit en architectonische vormgeving. Schut ondersteunde het initiatief van een aantal architecten om de vernieuwing van de woningbouw met experimenten te stimuleren: nieuwe woonvormen voor diverse groepen bewoners, het mengen van verschillende woningtypen, compact bouwen in een stedelijke omgeving, flexibiliteit in gebruik en inrichting van de woning, meer aandacht voor de woonomgeving en inspraak voor de bewoners. Met zijn programma *Experimentele Woningbouw* (1968-1980) wilde Schut die kwaliteiten ook bereikbaar maken voor sociale huur- en premiekoopwoningen. In heel Nederland zijn door het programma 64 experimentele woningbouwprojecten tot stand gekomen. Kubuswoningen, terrasflats, woningen in houtskeletbouw, splitlevelwoningen en koepeltjeswoningen werden gebouwd in nieuwe stedelijke concepten als het woonerf en de bloemkoolwijk.

Schut gebruikte het programma ook voor opgaven in de verkrotte binnensteden en oudere woonbuurten. Met doelgerichte subsidies konden spraakmakende stadsvernieuwingsprojecten gerealiseerd worden.

Veel van de thema's waarmee destijds is geëxperimenteerd zijn nu weer actueel. Het is daarom interessant en leerzaam om de projecten van de experimentele woningbouw van de jaren zeventig te bekijken in het licht van de huidige opgaven: het inhalen van achterstand in de woningvoorraad zonder in monotone en massabouw te vervallen; compact bouwen in de bestaande stedelijke omgeving; woningen voor een gedifferentieerde samenleving; flexibele bouwsystemen; vernieuwende middelhoog- en hoogbouw; inspirerende woon-omgevingen die gezamenlijkheid kunnen bevorderen. Laten we niet opnieuw in de val trappen van een door aantallen gedreven woningbouw. ←

INFORMATIE

Anita Blom is projectleider Verkenning Post 65 bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. www.cultureelerfgoed.nl

Experimentele woningbouw in Nederland 1968 - 1980, Marcel Barzilay, Ruben Ferwerda, Anita Blom, ISBN 978-94-6208-534, nai010 uitgevers i.s.m. Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Rotterdam, € 29,95

Kapel in de Dorpskerk in Rheden. FOTO'S: MIRANDA MEGENS

Terug naar de kerk

Kerk en toerist

De herbestemming van kerken is een actueel onderwerp omdat de kerkgang sterk afneemt. Kerkgebouwen die (deels) een andere functie krijgen, kunnen dienen als plaats voor rituelen en toeristen. Kerkgebouwen die hun functie verliezen kunnen wel blijven dienen als ontmoetingspunt en hebben ook toeristisch potentieel. Miranda Megens laat verschillende mogelijkheden zien. MIRANDA MEGENS

Bezinningsovernachting in de kerk in Schettens, Friesland

Steeds meer kerkgebouwen worden gesloten of krijgen nieuwe bestemmingen, uiteenlopend van hotel tot trampolineparadijs voor kinderen. Volgens een schatting van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) gaan de komende tien jaar duizend kerken dicht, gemiddeld zo'n twee per week. Het RCE-programma *Toekomst Religieus Erfgoed* ondersteunt partijen op gemeentelijk niveau om gezamenlijk een kerkvisie op te stellen. Tot oktober 2019 kregen ruim dertig gemeenten een financiële bijdrage voor het opstellen van

'Kerk en toerisme gaan al eeuwenlang samen, denk bijvoorbeeld aan de verweving van pelgrimage en toerisme'

een kerkvisie. Dat proces, en de besluiten over herbestemming, sluiting of sloop van een kerkgebouw gaan vaak gepaard met emoties en lange besluitvormingsprocessen. Aan de hand van een aantal voorbeelden wil ik laten zien hoe bij (deels) gerealiseerde herbestemming van kerkgebouwen een plaats wordt gecreëerd voor rituele handelingen. Daarnaast laat ik zien hoe kerken geschikt kunnen worden gemaakt voor toeristisch potentieel.

Colegiata Santa Maria, Ronda.

Kruisherhotel in Maastricht.

Plaats voor rituelen en bezinning

Ondanks de ontkerkelijking houden mensen behoefte aan plaatsen voor rituele handelingen vergelijkbaar met de rol van traditionele vormen van religie. Kerken in transitie of kerken die (deels) een herbestemming hebben gekregen, creëren daar bewust een plek voor. De Sint Petruskerk in Vught was dertien jaar gesloten, maar gedurende die periode bleef de Mariakapel in het binnenportaal open, zodat mensen er konden bidden of een kaarsje konden opsteken. De kerk dient nu als ontmoetingscentrum voor de bibliotheek, het

‘Ondanks de ontkerkelijking houden mensen behoefte aan plaatsen voor rituele handelingen’

Vughts Museum, twee welzijnsorganisaties en de Wereldwinkel. De voormalige doopkapel is ingericht met religieuze voorwerpen. De ontmoetingsruimte DePetrus werd in april 2018 geopend en kreeg in ruim een jaar tijd meer dan 200.000 bezoekers, vertelt Henk Smeets, die vanaf het begin betrokken was bij de herbestemming. Ook toeristen bezoeken de kerk. De herbestemming, met synergie tussen de gebruikers als uitgangspunt, krijgt veel internationale aandacht.

Bezinningsovernachting

Voorbeeld twee betreft Rheden. Toen de katholieke kerk sloot, werd binnen een half jaar besloten om de consistorie van de protestantse Dorpskerk tot kapel om te bouwen, zodat katholieke geloofsgenoten in het dorp nog een kleine ruimte hadden voor gebed. Tot slot Schettens (Friesland), waar in de protestantse kerk overnacht kan worden. De toren doet dienst als slaapkamer en vooraan in de kerk is een zitje gecreëerd met twee fauteuils en een bijzettafeltje met schemerlamp. Van daaruit is zicht op de zeventiende-eeuwse grafstenen. In de gang op de begane grond zijn een douche en toilet gerealiseerd, de consistorie is een klein keukentje geworden. De overnachting moet niet worden gezien als bijzondere B&B-locatie,

maar roept op tot bezinningsovernachting. Vrijwilligers uit het dorp, ook niet-gelovigen, zorgen voor de ontvangsten en de bijbehorende taken; in 2018 waren er 35 overnachtingen. In deze drie voorbeelden is het her te bestemmen kerkgebouw, waar ‘iets’ mee moest gebeuren, centraal blijven staan als ontmoetingsplek. Zo blijft het gebouw voor sociale cohesie zorgen.

Toeristische vergezichten

Religieus erfgoed openstellen of geschikt maken voor toerisme past in vergelijkbare ontwikkelingen bij bijvoorbeeld industrieel erfgoed. Overigens gaan kerk en toerisme al eeuwenlang samen, denk bijvoorbeeld aan de verweving van pelgrimage en toerisme. Een ander voorbeeld: de Domkerk in Utrecht is nog als kerk in gebruik en krijgt jaarlijks zo'n 450.000 bezoekers. Een bekende, geslaagde herbestemming is het Kruisherhotel in Maastricht, in het voormalige Kruisherenklooster en -kerk. Er is geen religieus gebruik meer, maar er hangt nog wel een atmosfeer van sacraliteit. Ook religieus erfgoed dat minder bekend is, kan toeristisch potentieel hebben. Zo ligt er op een rotseilandje in de Golf van Biskaje (Spanje) een voormalig kloostertje/kluizenaarsoord (Gaztelugatxe, 35 kilometer ten noordoosten van Bilbao). Om deze plek te bereiken, zijn 241 treden en een speciaal pad aangelegd. De beloning volgt boven: het uitzicht na de fysieke inspanning en het klingelen aan de bel om vervolgens een wens te doen. De ontsluiting, het ontvolkte en tevens gerestaureerde gebouw en de gecreëerde performance staan ver af van de religieuze afzondering die hier ooit heerste.

Toevallige ontdekkingen

De meeste kerkgebouwen zijn herkenbaar aan hun hoogte en zij zijn dominant aanwezig in een stad, dorp of wijk. Op een toeristisch informatiebord aan de Donau in Oostenrijk is te zien hoe de kerktorens als markant herkenningspunt dienen en hoe, net als vroeger, van dorp naar dorp - of van kerk naar kerk - kan worden getrokken. Het tegenovergestelde speelt zich af in Purmerend (Noord-Holland), waar de kerken op een uitgezette stadswandeling ontbreken. →

San Thomas de Fluvia, Catalonië, Spanje.

→ Er staan wel degelijk interessante kerken in het centrum, bijvoorbeeld de markante Nicolaaskerk aan de Kaasmarkt, ontworpen door stadsarchitect W.A. Scholten en gebouwd tussen 1851 en 1853, en de doopsgezinde kerk.

In de Spaanse stad Ronda zijn voorzieningen aangebracht aan Colegiata Santa Maria. Aan de buitenkant van de kerktoeren zijn houten vlonders toegevoegd. Toeristen die de beklimming aan kunnen, wacht een prachtig uitzicht en ook een bankje om op te zitten. Een contrast is de romaanse kerk in San Thomas de Fluvia (Catalonië, Spanje), die per toeval wordt ontdekt. Een informatiebord in het Catalaans toont het telefoonnummer van de gemeenteambtenaar, die even later met de sleutel komt aanrijden. Voor een euro klikt de verlichting aan, en zijn de kunsthistorisch zeer waardevolle plafond- en muurschilderingen te bewonderen. Ondanks de gerestaureerde toestand van kerkje en schilderingen lijkt hier niet te worden ingezet op een massale toeristenstroom.

Potentieel

Kortom: religieus erfgoed heeft toeristisch potentieel, de invulling ervan verschilt overal. Mensen bezoeken kerken, kloosters en ander religieus erfgoed omdat zij ervaringen zoeken die zij zelf misschien als 'authentiek' of 'heilig' zullen omschrijven. Religieus erfgoed geschikt maken voor toerisme kan betekenen dat ingrepen aan gebouw en omgeving nodig zijn. Daarbij komen veel vragen op, bijvoorbeeld over de religieuze, architectuurhistorische en financiële waarde van het kerkgebouw, de ontsluiting en over de inpassing in de omgeving. Een individuele kerk trekt toeristen, maar kan bijvoorbeeld ook in samenhang in een regio of naar thema geschikt worden gemaakt voor dezelfde doelgroep en lokale bevolking - bijvoorbeeld in samenhang met lokale tradities of streekproducten. De ontkerkelijking ten spijt, in het toerisme ligt altijd een potentieel om het kerkgebouw niet in de steek te laten. ←

INFORMATIE

Miranda Megens is gespecialiseerd in rituelen, erfgoed, religie, toerisme en herdenking. Het artikel is deels gebaseerd op haar onderzoek voor de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed/Toekomst Religieus Erfgoed, naar de inzet van rituelen bij kerken in transitie.
www.mirandamegens.nl

Energietransitie kans voor ons gave land

Aan ideeën geen gebrek

Nederland is een gaaf land, zo sprak premier Rutte. Inderdaad: we zijn (nog) relatief vermogend, hoog opgeleid, goed georganiseerd, creatief, technologisch toonaangevend en als individu gelukkig. We zijn één grote netwerkstad. Het Singapore van de EU en dat als democratische rechtstaat. En toch kijken we nu als konijnen in de koplampen van de toekomst: stikstof, CO₂, PFAS, processierupsen, tijgermuggen, et cetera. Velen zijn bang voor de toekomst uit een diep besef dat we niet door kunnen gaan op de ingeslagen weg. Dat het anders kan toont Peter van Rooy aan met de prijsvraag Energielandschap van de Toekomst, die hij vanuit *NederLandBovenWater* uitschreef. In november publiceerde hij het boek *Energielandschap als gebiedsontwikkeling*.

PETER VAN ROOY

Met economie kunnen we alles aan

Ons denken wordt bepaald door de overtuiging dat we met economische groei alle uitdagingen aankunnen. Tot voor zeer kort waren we bereid voor de economie veel te doen en veel te laten. We waren zelfs bereid om voor steeds meer geld onze trots, waardigheid, onderling vertrouwen en hoop op te geven. Het marktdenken is tot in de poriën van de samenleving doorgedrongen. We stonden er allen bij, keken er allen naar en hebben er allen in meer of mindere mate mee ingestemd. We hebben onszelf laten aanpraten dat iedereen voor zijn eigen bestaan verantwoordelijk is. Wie niet gelukkig is, heeft dat aan zichzelf te danken. Alsof we niet in hoge mate afhankelijk zijn van systemen die door overheden zijn ontwikkeld en in stand worden gehouden. Het gros van wet- en regelgeving, ons fiscaal stelsel en onze geldstromen zijn toch echt de verantwoordelijkheid van met name Rijk en EU. Ter illustratie: aanzienlijke cultuurverschillen tussen voormalig West- en Oost-Duitsland, nu nog na dertig jaar, tonen de uitwerking van systemen op mensen.

Vooraf laten zien dat het kan en hoe het kan

Besturen is vooruitzien, zeker in een tijd van talloze transitie in bouw, energie, landbouw, mobiliteit en water. Vooruitzien dwingt respect af als er een consistent en eerlijk verhaal onder ligt. Bestuurders van gemeenten, provincies, waterschappen, Rijk en

EU zijn belangrijke dragers van verhalen die zin in de toekomst geven. Verhalen winnen enorm aan kracht als in de praktijk kan worden getoond wat er vooral wél kan. Aan ideeën kan het niet liggen: Nederland barst van de plannen voor energietransitie, nieuwe mobiliteit, klimaat neutrale bouw, waterberging en hergebruik van grondstoffen.

Concrete plannen voor energielandschappen van de toekomst

Neem de prijsvraag *Energielandschap van de Toekomst*, waarvan de resultaten begin 2019 bekendgemaakt werden. Voor het landelijk gebied rond Breda won het team van Nol Molenaar uit Groningen met *metamorphose*. Voor het A16-gebied kan een Nieuwe Moerdijkbrug worden gecombineerd met wind-turbines, kan het dak van het NAC-stadion in NAC-kleuren worden belegd met

‘Nederland barst van de plannen voor energietransitie, nieuwe mobiliteit, klimaat neutrale bouw, waterberging en hergebruik van grondstoffen’

zonnepanelen en kan in Lage Zwaluwe via geothermie energie worden opgewekt en is er ruimte voor een innovatiecentrum. Het voorstel voor energieopwekking bij wegen en bruggen werd door RSW echter nog gezien als extra ballast omdat de organisatie hier nog niet op ingericht is. Maar in Groningen staan bestuurders van gemeente en provincie open voor concrete uitwerking van de ideeën.

Voor het stedelijk gebied won het team van Martijn de Gier uit Den Haag met een plan voor Zwolle. Een uitdagend warmtenet, zeker ook voor mensen met een kleinere beurs, is op hoofdlijnen uitgewerkt. Wethouder Monique Schuttenbeld werkt aan het opruimen van obstakels en het creëren van kansen voor realisatie.

Voor het waterlijk gebied is er een prijswinnaar en een eervolle vermelding. Het winnende plan *Onder de Zeeuwse Zon* van het team van Brigitte Vlaswinkel opteert voor de combinatie van mosselteelt en zonne-energieproductie. Nabij Neeltje Jans doen zich kansen voor. *Zeeland ademt* is het plan van Carla Roghair en haar team, waaraan de eervolle vermelding werd toegekend. Heel ambitieus is ingezet op grote waterzakken al dan niet voor de kust om tijdelijk overtollige energie van de Noordzee op te slaan en de kust te beschermen. De jury prees het plan vanwege de grootsheid van denken die past bij onze Nederlandse tradities. Het team blijkt werken aan de haalbaarheid en betaalbaarheid van het plan.

Het algemeen belang voorop

Het is nu het moment om de positieve krachten in de samenleving te bundelen en positie te geven. Neem daarvoor als overheden verantwoordelijkheid door eendrachtig en consistent in te zetten op verduurzaming en integrale gebiedsontwikkeling. Flirt als overheid niet langer vooral met grote marktpartijen alsof je dan pas meetelt en neem weer verantwoordelijkheid voor het collectief, de langere termijn, pluriformiteit, kwaliteit en een vitale balans tussen people, planet en profit. Alleen met een krachtige overheid, zeker waar het gaat om gebiedsontwikkeling in de eigenlijke zin van het woord, kan Nederland een gaaf land blijven. Naar de stellige overtuiging van Herman Tjeenk Willink, Minister van Staat,

Boekpresentatie *Energietransitie als gebiedsontwikkeling* in Pakhuis De Zwijger, Amsterdam. Vlnr: Vincent Kompier, Hans Mommaas en Peter van Rooy.

is er een paradigmawisseling nodig “waarin niet de economische welvaart via de private sector maar het algemeen belang voorop staat en waarbij het niet alleen om de financiën gaat maar ook om de inhoud. Want als we iets kunnen leren van de afgelopen decennia is het wel dit: wanneer alleen op financiën wordt gestuurd en de inhoud wordt verwaarloosd zijn de kosten voor overheid en samenleving aanzienlijk hoger.”

Terug naar de rijke traditie

In zijn reactie op het boek *Energietransitie als gebiedsontwikkeling* stelt hij verder dat het boek niet alleen een bijdrage is aan het noodzakelijke open debat over grote problemen die moeten worden opgelost. Het boek sluit ook nog eens aan bij een traditie die we ten onrechte

‘Alleen met een krachtige overheid, zeker waar het gaat om gebiedsontwikkeling in de eigenlijke zin van het woord, kan Nederland een gaaf land blijven’

bij het grofvuil hebben gezet. Waren we immers niet beroemd om onze ruimtelijke ordening en stedenbouw? Die traditie was gebaseerd op de gedachte dat grond en ruimte geen koopwaar zijn, maar habitat, leefomgeving. Naar die traditie moeten we terug. ←

INFORMATIE

Peter van Rooy is directeur van NederLandBovenWater en auteur van het boek *Energietransitie als gebiedsontwikkeling*. Dit boek is voor € 15,00 incl. btw en verzendkosten te bestellen via arch-lokaal.nl/energietransitie-als-gebiedsontwikkeling

Het resultaat van de prijsvraag *Energielandschap van de Toekomst* (juryrapport en alle 30 inzendingen) kunt downloaden van arch-lokaal.nl/juryrapport-energielandschap-van-de-toekomst

Michi-Noeki als plek voor toevallige ontmoetingen

Jasper Klapwijk en Irene Edzes. FOTO: BRUNO VAN DEN ELSHOUT

In Japan zeggen ze Michi-No-Eki, maar in het Nederlands zeggen we Michi-Noeki. 'Halteplaats' betekent het letterlijk en dit Japanse begrip heeft een Nederlandse invulling gekregen. Michi-No-Eki's in Japan zijn halteplaatsen langs grote, doorgaande autowegen, waar zowel reizigers als omwonenden langskomen. Ze kunnen er zitten en iets drinken als ze willen, er is tijd en ruimte voor een praatje en je kunt er informatie krijgen over de omgeving. Irene Edzes van Vollmer & Partners ontwikkelde met een interdisciplinair team de Nederlandse variant. Daarin hebben de autowegen plaats gemaakt voor wandelpaden. LINDA HUIJSMANS

Rollatorafstand

'Typerend voor Michi-Noeki is de combinatie van fysiek en sociaal ontwerp. We richten ons op het versterken van de langzame verkeersroutes door de wijk. De Michi-Noeki's zijn aan elkaar gekoppeld met 'zilverdraad': makkelijk begaanbare verbindingss-

'Autowegen hebben plaatsgemaakt voor wandelpaden'

routes door de wijk. Zo versterken we de sociale en fysieke infrastructuur, en vergroten we de kans op toevallige ontmoetingen', zegt Irene Edzes. De halteplaatsen liggen op rollatorafstand van elkaar; zo'n 400 meter. Dat blijkt ook een ideale afstand voor mensen met kleine kinderen en voor mensen die vaak plotseling naar de wc moeten. Verder is het een ideale afstand voor een wandelingetje met de hond of gewoon, voor een blokje om.

Toekomstbestendige wijken

Edzes liep al langer rond met het plan om meer te doen met de kennis die er binnen haar organisatie aanwezig is wat betreft zorg en de gebouwde omgeving. De aanleiding om die te vertalen in een concreet plan kwam toen Rijksbouwmeester Floris Alkemade in 2017 de prijsvraag Who Cares uitschreef. Hij riep ontwerpers, zorgprofessionals en innovatieve doeners en denkers op om hun ideeën voor toekomstbestendige wijken uit te werken en in te sturen. Het idee erachter is dat Nederland in hoog tempo vergrijst, maar dat onze huidige woningen en wijken niet zijn ingericht op ouderen die langer thuis blijven wonen. Ook eenzaamheid speelt een steeds grotere rol in onze steden, en zeker niet alleen bij ouderen. Wat betekenen deze ontwikkelingen voor de vormgeving van de openbare ruimte en onze woningvoorraad?, vroeg de Rijksbouwmeester zich af. Voor Vollmer & Partners vormde het de aanleiding tot een concreet Michi-Noekie-ontwerp voor de Groningse wijk Oosterpark.

Een praatje maken

'Op alle haltes zijn altijd mensen aanwezig,' aldus Edzes. 'Dat is het basisidee. We willen geen buurthuis zijn, waar je letterlijk een drempel over moet. Een Michi-Noekie is een plek waar je langskomt en waar je toevallig iemand tegen kunt komen. Zorg is dan ook niet het eerste doel, dat is de ontmoeting. Een Michi-Noekie is ook zeker niet alleen voor ouderen interessant. Er kunnen werkplekken voor ZZP'ers komen, je kunt er koffie schenken of groente aanbieden uit een moestuin uit de buurt. Er staan tafels en stoelen waar je even kunt gaan zitten terwijl je je hondje aan het uitlaten bent, of onderweg bent om een pakje op te halen. Een praatje maken mag, maar dat hoeft niet. Alleen dag zeggen is ook goed.'

Halteplaatsen

Ook in financieel opzicht is het een 'licht' idee. Jasper Klapwijk, die als lid van de Who Cares Community of Practice de winnaars van de wedstrijd assisteert bij het realiseren van hun plannen, berekende

'Er is ruim twee jaar na de prijsvraag in Groningen nog niets van de grond gekomen. 'Het grootste probleem is dat gemeenten niet zijn ingericht op dit soort initiatieven'

dat een goed functionerende Michi-Noekie jaarlijks zo'n tienduizend euro kost. 'In het ideale geval worden die kosten gedeeld door zorgverzekeraars, de gemeente en een of meerdere particuliere investeerders', stelt hij. 'Er ligt een concreet plan klaar voor het Oosterpark,' vult Edzes aan. 'We hebben een route geschetst en gekeken naar bestaande plekken die dienst kunnen doen als halteplaats. Zo is er een verzorgingshuis dat activiteiten organiseert, zijn

Michi-Noeki toegepast in de Oosterparkwijk in Groningen.

Aan de hand van de luchtfoto wordt de Bomenbuurt in Den Haag in kaart gebracht.

FOTO'S: VOLLMER & PARTNERS

er plannen voor een nieuw paviljoen en ligt er een prachtig Rijksmonument. Verder kwamen we in contact met een enthousiaste buurtbewoner die goede plekken zoekt om AED's op te hangen. We kunnen, met andere woorden, meteen aan de slag.'

Verkokering

Toch is er nu, ruim twee jaar na de uitslag van de prijsvraag, in Groningen nog niets van de grond gekomen. Ook een bezoekje van de ongeduldig geworden Rijksbouwmeester heeft het project nog niet van de grond gekregen. 'Het grootste probleem is dat gemeenten in het algemeen niet zijn ingericht op dit soort initiatieven', signaleert Klapwijk. 'De bottleneck is de verkokering. Er is een potje voor eenzaamheid, er is geld voor zorg en weer een ander budget voor de inrichting van de openbare ruimte en publieke voorzieningen. Een project als Michi-Noekie moet langs verschillende loketten, niemand voelt zich eigenaar en dus gebeurt er niets.' Een ander struikelblok dat hij signaleert is de discussie over wie de regie moet en mag nemen in de publieke ruimte. 'Het mooie aan projecten als Michi-Noekie is dat het een mengvorm is van openbare en particuliere projecten. En juist daar zijn gemeentes vaak niet goed in. Als bewoners ergens picknicktafels willen neerzetten, roept de gemeente dat het niet mag omdat de tafels niet in de catalogus van straatmeubilair staan. Maar waarom werk je niet samen? Bewoners zetten het neer en de gemeente houdt daarna die plek schoon en zorgt dat de verlichting goed werkt. Zo'n samenwerking zou heel goed uit kunnen pakken.'

Alles op de schop

Hoewel ze het plan uitgewerkt heeft voor de Groningse Oosterparkwijk, is het Michi-Noeki-concept probleemloos in te passen in andere Nederlandse wijken, stelt Edzes. Dankzij een toevallige ontmoeting met een enthousiaste bewoner werkt ze nu aan een plan voor de Bomenbuurt in Den Haag. 'Een fijne bijkomstigheid is dat de riolering in die buurt vervangen moet worden. Alles gaat dus op de schop en

dat geeft ons de gelegenheid om een goed begaanbare zilverdraadroute aan te leggen met op iedere 400 meter een ruime en aantrekkelijke halteplaats. In de wijk staan al kiosken waar we prima bij kunnen aansluiten en verder moeten de wandelpaden hier en daar worden verbreed en beter verlicht. Dat kunnen we vast voor elkaar krijgen.' Er is haar veel aan gelegen om de eerste Michi-Noekie van Nederland gerealiseerd te krijgen. 'Dan kunnen we andere gemeenten een stuk makkelijker overtuigen. Nu zijn er op verschillende plaatsen mensen bezig. Overal zijn kleine waxinelichtjes aangestoken, ik hoop dat het binnenkort ergens goed gaat branden. Vergrijzing en eenzaamheid spelen een belangrijke rol. De urgentie is hoog en wordt alleen maar groter. Er moet dus iets gebeuren, en het is in feite zo eenvoudig.' ←

Prijsvraag WHO CARES

De prijsvraag WHO CARES werd in 2019 uitgeschreven door de Rijksbouwmeester in samenwerking met de gemeenten Almere, Groningen, Rotterdam, Sittard-Geleen met provincie Limburg en stichting Humanitas. Architectuur begeleidde prijsvraagprocedure. De prijsvraag WHO CARES gaat uit van de gedachte dat een stad die goed is ingericht voor ouderen en kwetsbaren, een goede stad is voor iedereen. Veranderingen in de zorg, demografische ontwikkelingen en een andere kijk op gezondheidszorg vragen om een andere kijk op woonwijken. Het juryrapport en alle inzendingen op arch-lokaal.nl/resultaat-prijsvraag-wonen-en-zorg-almere-groningen-rotterdam-en-sittard-geleen-bekend-gemaakt-eindhoven te bekijken.

Community of practice

WHO CARES community of practice is een netwerk waarin de ontwerpers en professionals uit de domeinen wonen en zorg met bewoners, gemeenten en professionals die werken aan nieuwe vormen van wonen en zorg als katalysator van wijkvernieuwing. De community is een vervolg op de prijsvraag WHO CARES. prijsvraagwhocares.nl

Kalkbreite, binnentuin. FOTO'S: JANNIE VINKE

Ruim baan voor de wooncoöperatie

Een duurzaam alternatief

Op 24 oktober presenteerde Laurens Ivens, wethouder van Amsterdam, het gemeentelijk Actieplan Wooncoöperaties. De gemeente stelt zich hierin ten doel dat 10 procent van alle nieuw te bouwen woningen een plek krijgt in een wooncoöperatie. Het aantal coöperatieve woningen moet oplopen tot 7.000 in 2025 om daarna door te groeien tot 40.000 in 2040. De huurders ontwikkelen, bewonen en beheren zelf de eigen woningen. Betaalbaarheid een van de belangrijkste redenen voor de gemeente Amsterdam om een actieplan op te stellen.

Zijn er ook andere redenen om ruimte te geven aan wooncoöperaties? Wat kunnen zij, dat anderen niet kunnen? Een gesprek met Jannie Vinke, architect bij ANA Architecten en initiatiefnemer van ANA goes EUROPE, een zoektocht naar vernieuwing van het wonen in Europa, met de wooncoöperatie als onderwerp van onderzoek. VINCENT KOMPIER

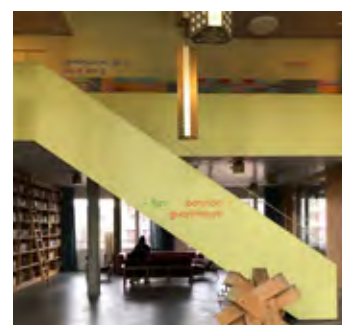
Hunziker Haus; ontwerp: pool Architecten.

Hunziker; ontwerp: Müller Sigrist Architecten.

Kalkbreite, zicht op de tramremise vanuit cafe Bebek.

Kalkbreite, entreehal; ontwerp: Müller Sigrist Architecten.

Stuk stad vernieuwen

'Met onze studietrip ANA goes EUROPE doen we onderzoek naar andere dan de in Nederland bekende woonvormen. In Duitsland hebben we het concept van *Mehrgenerationswohnen* onderzocht, waarbij meerdere generaties in één pand wonen. In Zwitserland is de wooncoöperatie een vrij vaak voorkomende woonvorm. We hebben enkele van deze coöperaties in de stad Zürich bezocht', zegt Jannie Vinke. Zwitserland kent een lange traditie van wooncoöperaties, daar *Genossenschaften* genoemd. Deze zijn begin 20ste eeuw ontwikkeld, als antwoord op de vraag naar betaalbare woningen voor de lage- en middeninkomensgroepen. Het grootste verschil tussen woningcorporaties en wooncoöperaties is dat huurders in een

'Een wooncoöperatie is heel geschikt om langdurige betaalbaarheid te consolideren'

Genossenschaft tevens aandeelhouder zijn en daarmee ook meer zeggenschap hebben. 'In Zürich zagen we dat in die ontwikkelvorm verrassende plattegronden ontstonden en het wonen veel meer met werken en andere voorzieningen gemengd waren. Ook is er een grotere mix van doelgroepen en prijsniveaus. Er waren opvallende aspecten, die interessant kunnen zijn bij het verder uitbouwen van wooncoöperaties in Nederland, zoals de schaal van projecten, die sterk bepalend is voor de mogelijkheid om meer dan alleen 'wonen' te ontwikkelen. Het project *Kalkbreite* bijvoorbeeld heeft 250 bewoners, 200 arbeidsplaatsen en 3.000 vierkante meter niet-woonfuncties. Door die schaal is menging met andere functies makkelijker te financieren. Zo biedt je als coöperatie meer dan een rijtje woningen aan, maar eerder een stuk stad. Een coöperatie voegt daadwerkelijk iets toe aan een buurt. Soms koos een coöperatie specifiek voor een lastige, niet direct commercieel aantrekkelijke plek in de stad, zoals bij de coöperatie *Kalkbreite*. Dat laat dus zien dat je zulke locaties in de stad, waar de grondprijs bovendien vaak lager ligt dan op succesvolle locaties, aantrekkelijk kan maken.' De integraliteit van de projecten en de gerichtheid op de buurt rondom zien wij als heel waardevol. Inclusiviteit wordt niet afgedwongen of is geen onderdeel van een afvinklijst, maar wordt daadwerkelijk gecreëerd. Een wooncoöperaties kan een instrument zijn om buurten op achterstand omhoog te trekken en erbij te houden.'

Meepraten, meedenken en meebeslissen

Niet alleen ruimtelijk en programmatisch wijken de wooncoöperaties in Zwitserland af van de Nederlandse standaard. Het viel Vinke op dat dit ook geldt voor de manier van organisatie. 'We zagen dat er een combinatie van *top-down* en *bottom-up* plaatsvond in de organisatie van het proces om tot een gebouwde *Genossenschaft* te komen. Er wordt relatief veel tijd gestoken in het laten ontstaan en het ontwikkelen van de gemeenschap. Zo zijn bij de ontwikkeling van het Hunziker Areal zogeheten *Echoräume* georganiseerd [letterlijk: echoruimtes, red.], bijeenkomsten - met leden van de *Genossenschaft*, buurtbewoners en andere geïnteresseerden, die bedoeld zijn om de wensen en verlangens van de toekomstig bewoners en gebruikers in een vroeg stadium boven tafel te krijgen. In de *Echoräume* worden thema's bediscussieerd omtrent duurzaamheid, buitenruimte en nieuwe woningtypologieën. De gesprekken vormen de input voor de uitwerking van het project en zeggenschap is daarmee verankerd. De coöperatie wordt professioneel bestuurd en werkt met betaalde krachten. In het coöperatiebestuur is de gemeente Zürich altijd vertegenwoordigd, zodat zij controle houdt op de beslissingen van de coöperatie. Dat is relatief *top-down* georganiseerd en dat is ook wel nodig, als er meer dan een simpel complex van woningen wordt ontwikkeld,' aldus Vinke.

Aansluiten op de daadwerkelijke vraag

In vergelijking met Nederland is het voortraject langdurig, maar het zorgt wel voor een betere aansluiting op de behoeften. 'Als architecten zagen we interessante innovatieve plattegronden ontstaan. Zo komen in het project *Kalkbreite* eenkamerwoningen voor, maar is er ook een negeneneenhalvekamerwoning. Veel voorzieningen worden gedeeld en dat is fijn voor de vele eenpersoonshuishoudens in de stad. Hoeveel vierkante meter heb je eigenlijk nodig, is een van de vragen die tijdens de werksessies worden gesteld. Gezocht naar een balans tussen individuele en gemeenschappelijke belangen.' Hiernaast functioneert in sommige projecten een Solidariteitsfonds: uit een lichte toeslag op de huur wordt daarmee een financieel potje gevormd waaruit activiteiten voor de groep en voor de buurt kunnen worden georganiseerd. Een groep gekozen bewoners beoordeelt en honoreert de aanvragen voor activiteiten.

'Bijzonder is dat op deze manier behoeften snel kunnen worden ingewilligd en dat daarnaast, omdat bewoners zelf het initiatief nemen, actieve betrokkenheid ontstaat. Je hebt het zelf in de hand. Een bepaalde mate van *top-down* sturing blijft nodig, maar die is altijd gericht op het zelforganiserend vermogen van de groep.'

Duurzame betaalbaarheid

Wat ziet Vinke als de belangrijkste reden voor Nederland om wooncoöperaties ruim baan te geven? 'De doelstelling om de midden-groepen in de stad te houden via het aanbieden van middeldure huurwoningen is een politiek doel. Je kunt beleggers proberen te verleiden deze woningen te ontwikkelen, maar een belegger wil uiteindelijk rendement kunnen maken. Daardoor zullen middeldure huurwoningen na een periode van tien of vijftien jaar alsnog in het hogere segment terecht komen. Een wooncoöperatie is veel geschikter om langdurige betaalbaarheid te

'Inclusiviteit wordt niet afgedwongen of is geen onderdeel van een afvinklijst, maar wordt daadwerkelijk gecreëerd'

consolideren. Het sluit aan bij de huidige zelfbouw-trend maar, indien goed georganiseerd biedt, biedt een wooncoöperatie de stad meer dan individuele zelfbouw. Het zou een serieuze niche kunnen worden en is voor minder kansrijke groepen een belangrijke manier om aan een goede betaalbare woning te kunnen komen. De blijvende en daarmee duurzame betaalbaarheid is een belangrijke troef. Daarnaast vind ik de ontwikkeling om voor eenpersoonshuishoudens meer dan alleen woonruimte te bouwen interessant. De Nederlandse woningvoorraad bestaat vooral uit eengezinswoningen, terwijl het aantal alleenstaanden - niet alleen in de steden - sterk toeneemt. Dat vraagt om meer dan alleen een aanbod van kleine woningen vanwege de betaalbaarheid. Die ontwikkeling vindt nu plaats, waarbij beleggers de steden overspoelen met kleine woningen, met vooral praktisch gerichte gemeenschappelijke voorzieningen, *top-down* bepaald. De wooncoöperatie, die meer gericht is op gemeenschapsvorming dan alleen maar praktisch delen, biedt hiervoor een aantrekkelijk en duurzame alternatief. ←

Zwicky, tussenuimte; ontwerp: Schneider Studer Primas Architecten.

Zwicky, buitenruimtes.

Zwicky, speeltuin de poort.

INFORMATIE

Verslagen ANA goes EUROPE zijn na te lezen op:

www.archined.nl/2019/08/groeten-uit-hunziker-areal
www.archined.nl/2019/06/groeten-uit-kalkbreite-een-inclusief-stuk-stad
www.archined.nl/2019/06/groeten-uit-zwicky-sud
www.ana.nl
www.anagoeseurope.wordpress.com

Grensontkennend samenwerken

De Blauwe Omgevingsvisie van Waterschap Vallei en Veluwe

Tanja Klip bij de Hezenberger sluis in Hattem **Foto:** SAKE ELZINGA

Te midden van de stijgende verwachtingen rond de effecten en nadere invulling van de nieuwe Omgevingswet, verschijnen steeds meer voorzetten of visies die als sturend advies en nadere verfijning op het Rijksbeleid gezien kunnen worden. Het zijn aanscherpingen die het functioneren van de Omgevingswet kunnen gaan schragen. Een opvallend exemplaar daarvan is de Blauwe Omgevingsvisie 2050 (BOVI) van Waterschap Vallei en Veluwe die in februari dit jaar gepresenteerd werd. In een gesprek licht dijkgraaf Tanja Klip-Martin nader toe wat de drijfveren, hoofdlijnen en verwachtingen van de visie zijn.'

JAAPJAN BERG

Om te beginnen zijn waterschappen niet de overheden van wie in de huidige constellatie naar de inwerkingtreding van de wet per 1 januari 2021 direct concrete stappen worden verwacht. Die worden voornamelijk in andere bestuurslagen genomen. Nadat de Omgevingswet in 2016 in de Tweede en Eerste Kamer werd aangenomen, volgden in augustus 2018 de vier algemene maatregelen van bestuur (AMvB's). Op dit moment wordt in Den Haag gewerkt aan de ministeriële regeling, de Invoeringswet en onderliggende regel-

'Een open dialoog met veel partijen die een breed uitgezette problematiek bestrijkt is de enige te bewandelen weg'

geving en de aanvullingswetten en onderliggende regelgeving. Maar gezien de implicaties van de Omgevingswet, in combinatie met zich wijzigende condities van en invloeden op ons zowel precaire als multifunctionele deltalandschap, is een actuele visie en reflectie door waterschappen bepaald geen overbodige luxe. Sterker, de snelheid waarmee we de laatste jaren gedwongen worden om onze omgang met waterbeheer, neerslag dan wel droogte en schoon drinkwater te herijken, maakt studie en proactief denken en handelen steeds urgenter.

Het nieuwe waterdenken

De Blauwe Omgevingsvisie 2050 (BOVI) pakt de zaken in dat opzicht voorbeeldig aan. De visie is ontwikkeld in de geest van de Omgevingswet en sluit aan op de daarin genoemde noodzaak van regionale visies. Daarnaast heeft het Waterschap Vallei en Veluwe gewerkt vanuit de overtuiging dat samenwerking tussen meerdere partijen, betrokkenen en belanghebbenden zowel logisch als noodzakelijk is. De complexiteit van de opgaven, de verwevenheid van bestaande en nieuw te creëren condities is immers groot. Ook is het besef diepgeworteld dat de, in dit geval aan waterbeheer gekoppelde, ruimtelijk-maatschappelijke problematiek niet is te vangen - laat

staan is op te lossen - in strikt af te bakenen ruimtelijk en institutionele kaders. Een open dialoog met veel partijen die een breed uitgezette problematiek bestrijkt is de enige te bewandelen weg. Dijkgraaf Tanja Klip-Martin: 'Ik gebruik in dit verband graag en vaker de term "grensontkennend driedimensionaal samenwerken". Dat omschrijft goed de wijze waarop we de huidige veranderingen en uitdagingen tegemoet moeten treden.' In het proces naar de totstandkoming van de visie werd gesproken met een grote groep maatschappelijke partners variërend van gemeenten, natuurorganisaties, landgoedeigenaren, kennisinstellingen en vele anderen. Die uitwisseling van ideeën en input vond deels plaats tijdens werkconferenties. Daarnaast werd advies ingewonnen van een aantal 'visiting pros' en hielp H+N+S Landschapsarchitecten bij het maken van (prachtige) visiekaarten. Het uiteindelijke document is opgebouwd uit vijf onderdelen: maatschappelijke ontwikkelingen en uitdagingen, het 'nieuwe waterdenken', de drie leidende waterprincipes, verhaallijnen en gebiedsperspectieven.

Historisch beproefde traditie

Voor de dijkgraaf is overduidelijk dat het veranderende klimaat een beroep doet op ons vermogen om de leefomgeving op een slimme manier aan te passen. Het helpt daarbij natuurlijk dat we een historisch beproefde traditie hebben in het maken en cultiveren van een kunstmatig landschap. Belangrijke factoren zijn daarbij deels

Gebiedsperspectief Noord-Veluwe, doorsnede: integrale oplossingsrichtingen en kansen.

3D visiekaart van de Blauwe Omgevingsvisie 2050.

gelijk gebleven of gaandeweg gemoderniseerd, zoals het afvoeren van overtollig oppervlaktewater en de nodige maatregelen ter bescherming tegen zee en rivieren. Maar er dienen zich nieuwe en complexe opgaven aan waarbij Nederland én de waterschappen niet kunnen terugvallen op beproefde middelen en maatregelen; klimaatadaptatie, circulaire economie en energietransitie zijn daarvan ontegenzeggelijk de voornaamste. Bij de BOVI zijn in het licht van deze veranderingen bij wijze van stellingname én propositie drie waterprincipes centraal gesteld: water is het ordenende principe bij de ruimtelijke ontwikkeling boven en onder de grond; water moet maximaal vast- en schoongehouden worden; partnerschap dient als watermerk bij gebiedsprocessen en uitvoering.

Driedimensionaal kijken

In die innovatieve procesgang en proactieve opstelling schuilt een eerste, belangrijke voorbeeldstellende aanpak van deze visie die een gebied van 245.000 hectare met 1,1 miljoen inwoners betreft. Een ander kenmerkend element, waarmee de gevolgde aanpak zich eveneens onderscheidt, is de beslissing om driedimensionaal ('ruimtelijke ontwikkeling boven en onder de grond') naar de inrichting van de leefomgeving te kijken. Het betekent dat de verschillende grondwaterlagen betrokken worden bij de ruimtelijke ontwikkeling. Die keuze kan natuurlijk beperkend zijn voor de planning van ons al functierijke land, maar het kan volgens het waterschap vooral meer (zicht op) kansen en gekoppelde maatregelen opleveren die bij oudere aanpak veelal los van elkaar of in een sequentieel proces plaatsvonden. Klip-Martin haalt in dit verband als voorbeeld één van de in de omgevingsvisie geconcretiseerde gebiedsperspectieven aan: Noord-Veluwe. Daar zijn oude waterlopen door de aanleg van Flevoland sinds de jaren 60 veranderd. Het kwelwater stroomt nu onder de randmeren naar die polder waardoor de Veluwe droger wordt met alle gevolgen van dien (afname biodiversiteit, toename bodemdaling, drinkwaterwinning onder druk). Maatregelen tegen deze ondergrondse ontwikkeling zullen bovengrondse gevolgen hebben en overschrijden bovendien het eigenlijke werkgebied van het Waterschap Vallei en Veluwe.

Participatie

Deze inzichten kenmerken ook de zoekende attitude die het waterschap in deze materie hanteert. Klip-Martin: 'De aanstaande Nationale Omgevingsvisie (NOVI) zal tot dilemma's leiden, tussen

centraal en decentraal en tussen sectoraal en intersectoraal.' Waterschap Vallei en Veluwe neemt met het visiedocument en het bijbehorend traject al een voorschot op de onvermijdelijke discussies en veranderingen in de omgang met ons landschap die door nieuwe wetgeving en procedures (advies, controle, juridisch en faciliterend) verwacht kunnen worden. Participatie zal daarbij, volgens Klip-Martin, bovenal één van de belangrijke kernbegrippen worden. Dat het huidige visiedocument tot stand gekomen is in een dialoog met veel verschillende partijen sluit daarbij aan en sorteert tegelijk voor. Voor Klip-Martin en het waterschap moet de BOVI ook

'De Nationale Omgevingsvisie zal tot dilemma's leiden, tussen centraal en decentraal en tussen sectoraal en intersectoraal'

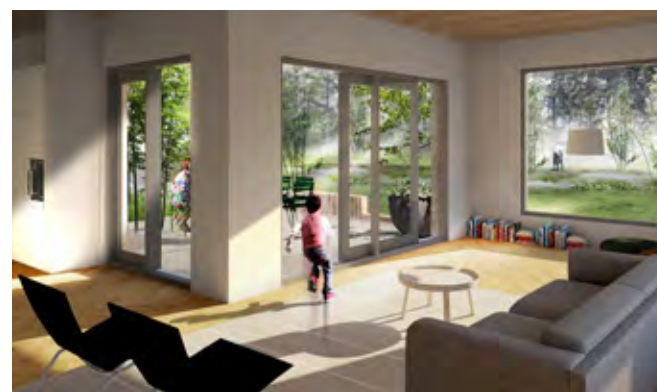
nadrukkelijk gezien worden als een 'levend document' en een aanjager voor verdere gesprekken en uitwerkingen door en vooral met (andere) partijen. Volgens de dijkgraaf is het dus ook geen eindproduct maar eerder een tussenproduct. Een eindproduct kan er per definitie eigenlijk ook nooit komen; het werk is nooit af. Of het moet een structureel aan te passen, voortdurend geactualiseerd ruimtelijk-, economische- en maatschappelijke leefomgeving zijn waarin de relatie tussen landschap en stedelijkheid met de juiste omgang en beheer steeds weer opnieuw in balans wordt gebracht. ←

INFORMATIE

In de rubriek **De Omgevingswet** belichten we inspirerende voorbeelden over de totstandkoming van een omgevingsvisie.

Jaap Jan Berg is onafhankelijk publicist, moderator en onderzoeker op het gebied van architectuur en ruimtelijke ordening/kwaliteit.
www.berg-plaats.nl

www.vallei-veluwe.nl
www.bovi2050.nl
www.denationaleomgevingsvisie.nl

Bostorens van Marcel Lok_Architect (ML_A), Studio BLAD landschapsarchitecten en ontwikkelaar Building4you Developments. Winnaar cluster 9.
RENDERINGS: STUDIO BLAD

Vernieuwende prijsvraag levert sprankelende plannen voor Bosrijk

Aan de westkant van Eindhoven ligt de wijk Meerhoven. In deze VINEX-locatie zijn sinds eind jaren '90 al veel woningen gebouwd. Een van de laatste te ontwikkelen deelgebieden is Bosrijk, een parkachtige omgeving met landschappelijke kwaliteiten. De gemeente besloot om voor grote delen van dit gebied een serie prijsvragen te organiseren, gebaseerd op het principe 'verkoop bij inschrijving'. In lekentaal: wie wint, die bouwt. In januari 2018 startte de eerste prijsvraag, waarbij marktpartijen werden gevraagd zich in te schrijven; inmiddels worden voorbereidingen getroffen voor een derde competitieronde. Waarom koos men voor dit middel, wat zijn bijzondere elementen in de aanpak en hoe kijken gemeente en deelnemers terug op het verloop? BERNY VAN DE DONK

Ambities

'We waren op zoek naar sprankelende plannen en dat is zeker gelukt', vertelt gemeentelijk projectleider Jeroen Reijnders. 'De eerste woning moet nog worden gebouwd, maar het wordt echt schitterend.' De gemeenteraad legde in 2004 de basis voor de gewenste ruimtelijke kwaliteit van Bosrijk. Een ambitieus beeldkwaliteitplan van bureau Karres en Brands uit die tijd is nog steeds een belangrijk uitgangspunt. 'De eerste tien jaar werkten we samen met één ontwikkelaar. Dat leverde op zich prima en degelijke plannen op. Maar het ontbrak een

'De eerste woning moet nog worden gebouwd, maar het wordt echt schitterend'

beetje aan innovatie en lef, inhoudelijk werden de randen van het door ons gewenste concept niet opgezocht. Nadat deze samenwerkingsovereenkomst afliep hebben we stevig nagedacht over de volgende stap. Inmiddels had onze stad de duurzaamheidsambities flink opgeschroefd, die moesten zwaarder mee gaan wegen. En natuurlijk bleef de grondprijs een factor van belang. Zo kwamen we op het idee van een ontwikkelcompetitie waarbij een solide weging van die drie ingrediënten centraal stond. Achteraf gezien een juiste keuze, helemaal in lijn met een later gemaakte bijstelling van het grondbeleid. Daarin is niet de harde euro doorslaggevend, andere waarden spelen ook een rol.'

Selecteren op visie

'We hebben grondig nagedacht over de procedure. Onze inhoudelijke specialisten, communicatie-experts en een privaat jurist vormden een slagvaardig team, zulke mensen heb je écht nodig. Ook hebben we met Architectuur Lokaal overlegd over de *do's and don'ts* van een prijsvraag. Op een gegeven moment is het dan trouwens net als bij het krijgen van je eerste kind,' lacht Reijnders. 'Je krijgt 100.000 adviezen, daaruit kies je toch wat het beste bij jou en je situatie past. Essentieel was de keuze om in een eerste fase alleen te selecteren op visie. Aan de hand van een duidelijk format, met strikte grenzen aan de omvang, moesten indieners de jury overtuigen van hun aanpak. Duurzame kwaliteit en ruimtelijke kwaliteit telden beide voor de helft mee. De belangstelling was direct groot. We ontvingen bijna zestig geldige inzendingen. Per bouwveld gingen drie partijen door naar de tweede fase, de zogenaamde gunningsprocedure. En pas dáár ging een bod op de grondprijs meetellen. Voor één derde deel om precies te zijn, de twee inhoudelijke kwaliteiten bleven zwaarwegender.'

Over de streep

'Een evaluatie van de prijsvraagprocedure leverde vooral positieve reacties op. Deelnemers prezen de transparantie en de jurering. 'Het is inderdaad op rolletjes verlopen. Wel bekijken we of de procedure korter kan, al vergt de juridische noodzaak om nauwkeurig te werken

Buurtschap Waldschap van LPM Development, Mix Architectuur, Landlab Studio voor Landschapsarchitectuur en voor duurzaamheid: Merosch. Winnaar cluster 14. **RENDERINGS: MIX ARCHITECTUUR**

soms gewoon tijd. Wat het de gemeente verder heeft opgeleverd is een waardevolle uitbreiding van ons netwerk: andere ontwikkelaars, nieuwe architecten met in hun kielzog weer een serie frisdenkende adviseurs.' Reijnders beseft dat er ook een andere kant aan die medaille zit. 'Er is heel wat geld verbrand aan ontwerpen die in de prullenbak belanden. De ontwerpers stopten er ondanks ons beknopte format toch enorm veel tijd in. We zoeken nog uit hoe we dit voor de resterende prijsvragen in Bosrijk het beste op kunnen lossen.' Edwin van Looy (directeur LPM Development) zag zijn uren gelukkig renderen. Hij won met zijn ontwerp *Buurtschap Waldschap*. De 48 woningen zullen er eind 2020 waarschijnlijk staan. 'Het kost inderdaad veel tijd en geld. Je kunt zo'n plan niet meer solitair ontwikkelen, maar je moet een groot team van specialisten om je heen verzamelen om waar te maken wat je in de visiefase belooft.

'De doorslag om nu wel mee te doen lag in de hoge inhoudelijke ambities van Eindhoven bij deze opgave'

We doen overigens niet heel vaak mee aan prijsvragen. De doorslag om nu wel mee te doen lag in de hoge inhoudelijke ambities van Eindhoven bij deze opgave,' vertelt Van Looy, 'Wij hadden al langer de wens om op het duurzaamheidsaspect de randen eens op te zoeken. Het feit dat de grondprijs geen allesbepalende rol speelde haalde ons over de streep. Door die spelregel zijn grote en kleine ontwikkelaars meer gelijkwaardig. Wij durfden nu wat meer risico te nemen. Met dit soort prijsvragen daag je indieners uit om buiten de gebaande paden te denken. Dat is een goede ontwikkeling.'

Belofte aan de bewoners

De winnaar van een ander deelgebied onderschrijft deze mening. 'Dat je niet alleen op prijs werd beoordeeld is een echte plus,' vindt projectontwikkelaar Guido Verhagen. Zijn bedrijf Building4you bouwt binnenkort vijf woningen in Meerhoven. 'We hebben met hart en ziel gewerkt aan ons plan *Bostorens*. Zelf heb ik veel geleerd over biodiversiteit. In ons team zat een bevlogen landschapsarchitect die weer veel samenwerkte met een bioloog.' Toch is hij ook kritisch op de prijsvraagcultuur in Nederland. 'Het aantal partijen aan de start is te groot. Maak een voorselectie, eventueel door te loten. En vraag daarna pas om een visie in twee A-3's. Mijn ervaring is dat iedereen altijd flink gaat investeren, zelfs als een opdrachtgever daar niet om

vraagt. Want je weet het nooit is de gedachte.' Verhagen denkt dat deze situatie nog wel even zal voortduren. In de huidige markt kunnen veel partijen volgens hem niet anders. 'We horen allemaal dat er veel gebouwd moet worden, maar het is voor ontwikkelaars

'Het is lastig laveren tussen de belangen van de gemeente en andere belangen zoals ambities van de stad en afspraken die met bewoners zijn gemaakt'

niet makkelijk om aan grond te komen. Tel daar de PFAS- en stikstofcrisis bij op. Een gemeente die vierkante meters te vergeven heeft zit stevig aan het roer,' meent Verhagen. Reijnders is zich bewust van die positie. 'Het is lastig laveren tussen die belangen en andere belangen zoals ambities van de stad en afspraken die met bewoners zijn gemaakt. Zo hebben we aan de bestaande bewoners van Bosrijk beloofd hun wijk te voltooien met de eerder afgesproken hoge ruimtelijke kwaliteit. En tegelijkertijd heeft Eindhoven hoge duurzaamheidsambities. Hierin proberen we de best mogelijke weg te vinden. In een prijsvraag verlang je eigenlijk van partijen om in die complexiteit het ei van Columbus te verzinnen. Het levert inderdaad vaak schitterende plannen op, maar we moeten ons steeds bewust zijn van het beslag dat je legt op andermans tijd.' ←

INFORMATIE

In de rubriek **En de winnaar is...** belichten we het verloop en de weg naar realisatie na afsluiting van een ontwerprijpvraag.

Berny van de Donk is zelfstandig adviseur gebiedsontwikkeling. www.bernyvandedonk.nl

In het groene woongebied Bosrijk in Meerhoven geeft de gemeente Eindhoven nieuwe clusters uit voor woningbouw. Binnen het concept 'beelden in een beeldentuin' ging de gemeente op zoek naar innovatieve, duurzame plannen met spraakmakende architectuur. De eerste drie clusters werden op de markt gebracht met selectieprocedures. Aan de hand van selectiecriteria voor duurzaamheid, ruimtelijke kwaliteit en grondprijs selecteerde de gemeente de plannen die optimaal invulling geven aan de ambities voor dit woongebied. De selectie vond plaats in twee rondes: voor de eerste ronde werd een visie gevraagd, die in de tweede ronde verder werd uitgewerkt in een plan. www.eindhoven.nl/bouwen/bouwprojecten/bosrijk-wonen-in-een-beeldentuin

Power Plant is een energie neutrale plantenkas, die zowel voedsel als elektriciteit produceert door middel van zonlicht. Van Aubel onderzoekt hoe deze onuitputtelijke bron beter benut kan worden door deze toegankelijker te maken. 'Solar Democracy', zoals Van Aubel het zelf noemt. Door met andere disciplines samenwerkingen aan te gaan wordt kennis en kunde gedeeld en kan een bredere groep mensen ervan profiteren.

Power Plant; ontwerp: Marjan van Aubel
Haar ontwerp won de Public Award bij de Dutch Design Awards 2019.
www.marjanvanaubel.com

De rubriek **Crossover** gaat over ruimtelijke opgaven, die geïnspireerd worden door een andere discipline of vice versa.